

TURKIY SINGARMONIZM MASALASI

Usmonova Sofiyaxon Alimovna,

Qo'qon davlat universiteti,

Fakultetlararo tillar kafedrası dotsenti

e-mail: sofiya.usmonova.72@gmail.com

+99891 203 82 24

Tojiyeva Shahnoza Zafarjon qizi

Qo'qon universiteti talabasi

+998903048120

Sotiboldiyev Dilhayot Qobuljon o'g'li,

Qo'qon davlat universiteti talabasi

Alisher Navoiy nomidagi davlat stipendiyasi sohibi

dilhayotsotiboldiyev5@gmail.com

+99893 615 18 10

MAQOLA HAQIDA	ANNOTATSIYA
Qabul qilindi: 6-noyabr 2025-yil Tasdiqlandi: 10-noyabr 2025-yil Jurnal soni: 16-B Maqola raqami: 3 DOI: https://doi.org/10.54613/ku.v16i.1288 KALIT SO'ZLAR/ КЛЮЧЕВЫЕ СЛОВА/ KEYWORDS turkiy tillar, o'zbek tili, alifbo, til va imlo, singarmonizm, maqolalar, turli xil qarashlar.	Ushbu maqolada turkiy, xususan, o'zbek tilida kuzatiladigan singarmonizm hodisasining tarixiy taraqqiyoti, fonetik tizimdagi o'zgarishlari va hozirgi davrdagi izlari batafsil tahlil qilinadi. Tadqiqotda singarmonizmning qadimgi turkiy til davridagi tabiiy fonetik qonun sifatidagi mavqei, zamonaviy o'zbek tilidagi zaiflashuvi hamda funksional imkoniyatlarining torayishi ilmiy manbalar asosida yoritiladi. Maqolada, shuningdek, XX asr boshlarida alifbo islohoti, imlo me'yorlari va singarmonizm masalasi yuzasidan olib borilgan ilmiy bahslar, jadid ziyolilari, fonetist olimlar va Turkologiya maktabi vakillarining qarashlari qiyosiy tarzda tahlil etilgan. Shu davrdagi lotin yozuviga o'tish jarayoni, imlo tamoyillarining shakllanishi va fonetik prinsippa tayanish masalasida bildirilgan turli yondashuvlar o'zaro solishtiriladi. Muallif singarmonizmning O'rta Osiyo turkiy tillaridagi fonologik o'rni, uning yo'qolishiga olib kelgan ijtimoiy-lingvistik omillar, shuningdek, bugungi o'zbek tilida saqlanib qolgan ayrim izlari va dialektal ko'rinishlarini ham ko'rsatib o'tadi. Maqola turkiy tillar fonetikasini o'rganish, o'zbek tili tarixini tadqiq etish va fonologik tizimning evolyutsiyasini tushunishga qaratilgan muhim ilmiy izlanish sifatida baholanadi.

KIRISH. XX asrning I choragidagi matbuoti sahifalari ko'zdan kechirilganda, eng ko'p bahs va munozaraga sabab bo'lgan masalalardan biri milliy til, alifbo va imlo masalasidir. Bu davrlarda milliy tilga nisbatan har qanday ijobiy fikr qo'llab-quvvatlangan, salbiy qarashlar esa millatga, millatning or-nomusiga tahdid, deb qaralgan. Masalan, alifbo, imlo, singarmonizm masalalaridagi bahslar, keskin mazmunli maqolalar davr matbuotida tez-tez bo'y cho'zib turgan. Abdurauf Fitratning dalillar va tahlillarga boy qator maqolalari va kitoblarida adib o'zbek tilining tarixda tutgan o'rni, qadimiyligi, qudrati, boshqa qardosh tillar o'rtasidagi o'rni, ularning shakllanishi va rivojlanishidagi ulkan ulushini butun ko'lami bilan ochib bergan. U 1921-yilda Toshkent shahrida bo'lib o'tgan Til-imlo konferensiyasida: "Sharq adabiyotining hashamatli, rangli bir tarixi bor. Bu dabdabali tarixning oldidan o'tkanda bu kungi ovro'po adabiyoti ham shapkasini olib salom berib o'tadir. Shunga o'zini majbur ko'radir. Sharq tarixi, adabiyoti – butun dunyo adabiyoti orasida singirsiz, misli yo'q bir bog'chadir. Bu go'zal bog'chadagi gullarni saralab ko'rmakchi bo'lsak, birinchi sirada, birinchi qatorda arab ham eron gullarini, ikkinchi sirada esa, urdu ham turk chechaklarini ko'ramiz.

Sharq tarix adabiyotida birinchilik arab-eron adabiyotiga, ikkinchilik esa urdu ham turk adabiyotiga berilgandir. Sharq tarix adabiyotida ikkinchi o'rin tutqon turk adabiyotining eng muhimi, eng ko'pi, eng qimmatlisi chig'atoy shevasidagi adabiyotdir... Unda yuksak, oliy, san'atkor adabiyot bor! Chig'atoy tarix adabiyotida Boyqaro, Navoiy, Lutfiy, Umarxon, Fazliy kabi san'at dunyosida mo'jiza ko'rsatub, to'ponlar qilg'on qahramonlarga ko'ib uchraymiz...¹.

Buyuk jadid ajdodlarimiz o'z tili, tarixi, madaniyati, xalqi va muqaddas Vatanining ulug'ligini juda yaxshi bilgani, qadrlaganliklari

uchun ham mustamlakachilar boshqa qardosh xalqlarga nisbatan o'zbek alifbosi va tilidagi fonetik qonuniyatlariga qarshi kurashga, tubdan o'zgartirishga harakat qilgan.

Pyotr I qoldirgan vasiyatnomada Yevropa va Osiyo davlatlarini parchalab tashlashning tadbirlari, ularni Rossiyaga bo'sundirishning bosqichlari aniq dalillar bilan bayon qilingani, ayni haqiqatdir. Chorizm ma'murlari milliy tillar, milliy tillarning alifbosi, imlosini o'zaro yaqin tillardan ajratish, ularga bosqichma-bosqich rus alifbosini joriy etish bo'yicha faol ish olib borishgan. Masalan, chorizm vaziri Mil'yutin "qilich bilan boshlangan ishni rus yozuvi yakunlashi kerak, degan qarashni ilgari surganligi, Nikolay I maxfiy komissiya tomonidan polyak tili uchun ishlab chiqilgan rus alifbosi asosidagi loyihada ayrim harflar shaklini shaxsan o'zi o'zgartirib, rus yozuvini boshqa xalqlarga ham tatbiq etish fikrini berganligi bunga misol bo'ladi. XX asrning 20-yillarida Tatariston, Qozog'iston, Ozarbayjon, Turkiya, O'zbekiston kabi turkiy xalqlarning ziyolilari isloh qilingan alifbo tarafdori bo'ldilar.

ADABIYOTLAR TAHLILI. J.Xudoyberganov ma'lumotiga ko'ra: "Bu jarayonlarni rus ma'mur va mutaxassislari sinchkovlik bilan kuzatib borgan. Sobiq sho'ro hududidagi xalqlar, jumladan, turkiylar alifbolarini rus yozuviga o'tkazish harakati boshlangan. Shu maqsadda 20-yillarning boshlaridan rus yozuvining afzalliklari, imkoniyatlarini targ'ib qiluvchi maqolalar e'lon qilishga kirishilgan. Ushbu jarayonlarni nazoratga olish, muvofiqlashtirib turish bo'yicha maxsus komissiya tuzilgan va ularga maxsus vazifalar belgilab berilgan².

Y.Polivanov, K.Yudaxin kabi bir qator rus turkolog olimlari bu jarayonda jonbozlik ko'rsatganlar. Tizimli targ'ibotlar mahalliy xalqlar ziyolilari, tilshunoslari munosabatlarini bilish maqsadida e'lon qilinib, bu qarashlar o'z davridayoq keskin qarshilikka ushragan.

¹ 1921-yil yanvarda bo'lg'on birinchi o'lka o'zbek Til va imlo qurultoyining chiqarg'on qarorlari. –Toshkent. 1922. –B. 35-36.

² Xudoyberdiyev J. "O'zbek adabiy tilidan singarmonizmning chiqarilishi". Monografiya. – Toshkent. 2024, 18-b.

O'zbek adabiy tilidagi alifbo va singarmonizm masalasi ham XX asrning 20-yillari o'rtalarida ancha qizg'in kechgan. Bu yillarda til va millat fidoyilarining kuyunchaklik ruhidagi maqolalari bilan birga, ularni chalg'ituvchi, boshqa o'zanga solushga qaratilgan g'ayriilmiy chiqishlarga ham guvoh bo'lamiz. Chunonchi, Otajon Hoshim "Yangi alifbomizning chiqishi", "Boku plenumi natijasi", Fitrat "Imlo kanferensiyasi munosabati bilan", Singarmo'nizmchi "Yana til-imlo masalasi ustida", Botu "Til va imlomiz to'g'risida bir necha so'z", Y.Polivanov "Невозможно молчать", M.Ramz "Muhim ilmiy kanfirinsiya oldidan", Elbek "Til-imlomiz ustida" nomi ostida uchta maqola, Y.Yo'ldosh "Imlo va yozuvimizni soddalashtirish tevaragida", Y.Omon "Imloda yengillik uchun. Singarmo'nizm asosiy qonun bo'lmasin", A.Zohiriy "Til va imlo maslasi", I.Tohiriy "Til, alifbe va yozuv masalalari", Shokir Rahim "Imlo masalasida bir-ikki so'z", I.Tohiriy "O'zbek adabiy tilining orfografiyasi to'g'risida ba'zi bir mulohazalar (mubahasa yo'li bilan)", Sh.Rahimiy "Imlo anarxiyasiga xotima berilsin", T.Ibrohim "O'zbek tilining birlashkan imlo pro'ekti to'g'risida ba'zi mulohazalar", O.Hoshimov "O'zbek yangi adabiy tili va uning imlosi haqida", U.Tursun "O'zbek tilining imlosini qulaylashtiruv yo'lida"³ kabi maqolalar bunga yorqin misoldir.

TADQIQOT METODOLOGIYASI. Mazkur tadqiqot turkiy tillardagi singarmonizm hodisasini tarixiy-qiyosiy, struktur-fonologik va sotsiolingvistik yondashuvlar asosida tahlil qilishga tayanadi. Avvalo, singarmonizmning turkiy tillar taraqqiyotidagi o'rni, qadimgi yozma yodgorliklarda qanday namoyon bo'lgani va fonetik tizimning shakllanishiga ko'rsatgan ta'siri tarixiy manbalar orqali aniqlanadi. Bunda qadimgi turkiy bitiklar, eski o'zbek tili yodgorliklari hamda umumturkiy fonetik me'yorlarni aks ettiruvchi asarlar lingvistik jihatdan tahlil qilinadi.

Tadqiqot davomida zamonaviy fonologiya nazariyasi, fonema va allofonlar o'rtasidagi munosabatlar, fonetik assimilyatsiya jarayonlari asosiy tahlil vositasi sifatida qo'llanadi. Singarmonizmning bugungi o'zbek tilidagi saqlangan yoki zaiflashgan ko'rinishlarini aniqlashda dialektal materiallar, og'zaki nutq namunalari va zamonaviy o'zbek adabiy tili fonetik tizimi o'rganiladi.

Shuningdek, XX asr boshlarida alifbo islohoti, imlo tamoyillari va singarmonizm haqidagi ilmiy bahslarni o'rganishda tarixiy-lingvistik yondashuv bilan bir qatorda, ilmiy manbalar tahlili, jadid matbuoti, o'sha davr tilshunoslarining qarashlarini qiyosiy o'rganish usuli qo'llanadi. Bunda til islohoti jarayonida fonetik prinsipning o'rni, imlo me'yorlariga ta'sir etgan siyosiy, madaniy va ijtimoiy omillar o'zaro bog'liq holda ko'rib chiqiladi.

Maqola metodologiyasining yana bir muhim jihati sifatida turkiy tillar o'rtasidagi qiyosiy fonologik tadqiqotlarga tayanish, qardosh tillarda saqlanib qolgan singarmonizm unsurlarini o'zbek tili bilan solishtirish, o'zgarishning umumiy va xususiy sabablarini aniqlash belgilangan. Ushbu yondashuv singarmonizmning turkiy tillar uchun genetik va tipologik ahamiyatini ochib berishga xizmat qiladi.

Tadqiqotning barcha xulosalari manbalar tahlili, fonologik kuzatuvlar hamda tarixiy-qiyosiy dalillar asosida shakllantiriladi, bu esa singarmonizm hodisasining o'zbek tili va boshqa turkiy tillardagi rivojlanish jarayonini yaxlit ilmiy asosda yoritish imkonini beradi.

NATIJALAR. Birinchi Butunittifoq turkologiya qurultoyida qizg'in bahs-munozaraga sabab bo'lgan masalalardan biri turkiy tillardagi singarmonizmdir. 1927-yil iyun oyining 3-7-kunlarida Bokuda o'tkazilgan Butunittifoq yangi turk alifbosi markaziy qo'mitasining I plenumida asosan lotin yozuvi asosidagi turkiy alifbolar loyihalarini unifikatsiya qilish, ya'ni birlashtirish masalasi muhokama qilingan. B.Cho'ponzoda ushbu plenumda ham turkiy tillardagi singarmonizm masalasiga qarshi alohida to'xtalgan. Dastlab N.To'raqulov tomonidan singarmonizm tamoyili ilgari surilganligi, shu bois turkiy tillar

alifbolaridagi harflar soni, xususan, unli tovushlarni ifodalaydigan 6 ta harfni 3 taga kamaytirish mumkinligi haqida fikr bildirgan. Amalda esa singarmonizm mavjud bo'lgan tillar alifbolarida unli tovushlarni ifodalaydigan harflar soni ko'p bo'lib, qattiq va yumshoq unli tovushlarni yozuvda aks ettirish uchun alohida-alohida harflar olinishi lozim edi. B.Cho'ponzoda va To'raqulov muayyan tilda singarmonizm qabul qilinganda unli tovushlarni ifodalaydigan harflar soni alifboda kamayadi, degan g'ayriilmiy fikrni ilgari surishadi. Otajon Hoshim "Boku plenumi natijasi" nomli maqolasida: "Singarmo'nizm butun turk tili lahjalariga xosdir. U turk tili asosidir. Singarmo'nizm turk tilining temir qonunidir. Bunday temir qonun boshqa tillarda yo'q. Singarmo'nizm qonuni shundan iboratdirki, turkcha har bir so'z yo qalin, yo ingishka bo'ladi. Masalan, **ot-otg'a, it-itka**. Mana shu qonun o'zbek lahjasida bo'lg'oni kabi boshqa turk lahjalarida ham bor... bu qonung'a qarshi chiqg'uchilar bor; o'zbeklar, qozoqlar, qirg'izlar orasida bo'lmasa ham, ozorbayjonli o'rtoqlar orasida bor. Albatta, singarmo'nizm qonuniga qarshi chiqish boshqa, to'g'ri dalillar bilan bu qonunning yo'qligini isbot etish boshqa. Qarshi chiqg'ushilar: til borg'on sari o'zgargandek, singarmo'nizm ham o'zgaradi va o'zgargandir; u o'zgarish shunday natijaga olib keladiki, singarmo'nizm kuchli qonun bo'lmay qoladi va undan keyin unga suyanish yaramaydi deydi. Bu fikr hech bir to'g'ri emas, chunki biz alifboni kelgusidagi emas, hozirdagi tilimizga asos qilishimiz kerak. Kelgusida balki iqtisodiy o'zgarish orqasida til o'yirmasi ham bo'lmas, ya'ni umumiy bir til bo'lar. Qanday bo'lmasin, bu tarix ishi. Hozirgi vaqtda tilimizda singarmo'nizm hukm surar ekan, mushtarak alifboni shunga asos qilish kerak⁴.

MUHOKAMA. Turkiy tillardan singarmonizm hodisasini chiqarishga qilingan harakatlar natijasiz yakunlanib, turkiy xalqlar vakillari tomonidan qarshilikka uchragan.

Ushbu yillarda tilga nisbatan e'tiborning kuchayganini ko'rsatadigan ayrim qarorlar ham chiqarilganligi milliy tilga hurmat va g'ururning kuchli bo'lganligini ko'rsatadi. Jumladan, 1928-yilga "Davlat idoralarini o'zbeklashtirish" hamda "O'zbekiston Respublikasida idora, korxona va tashkilotlari ishchi xodimlarini o'zbek tiliga majburiy o'rgatish to'g'risida" ikkita tarixiy qaror qabul qilinadi. Ularda davlat idoralarini o'zbeklashtirish Markaziy Komissiyasiga idoralarda ish yuritish hujjatlarini mahalliy va rus tiliga o'tkazish, idoralarni asta-sekin ikki tilni biladigan xodimlar bilan to'ldirish, o'zbek tilini o'rganish uchun bir, ikki, uch yillik to'garaklar tashkil etish vazifasi yuklatilgan edi. Idora va muassasalarga 1929-yil 1-oktabrdan boshlab o'zbek tilini bilmaydigan xodimlarni ishga olmaslik, o'zbek tilini mensimagan yoki unga nisbatan g'ayri munosabatda bo'ladiganlarni o'zbek tilini biladigan xodimlar bilan almashtirish huquqi berilgan edi.

1931-yili O'zbekiston Respublikasi Markaziy Ijroiya Qo'mitasi va Xalq Komissarlari Soveti tomonidan idoralarni o'zbeklashtirish to'g'risida yana bir qaror qabul qilinib, unda 1933-yil 1-aprelgacha butun O'zbekiston bo'ylab o'ta muhim bu ishni tugallash belgilangan edi. Ming afsuski, qisqa muddat ichida ketma-ket qabul qilingan bu qarorlarning birortasi ham hayotga tatbiq etilmasdan qog'ozlarda qolib ketganligi siyosiy jihatdan til ham mahv etilganligidan darak beradi⁵.

A.K.Borovkov "eronlashish" nazariyasining tarafdorlari o'ylab topilgan sxemalarini tiqishtirgani, hatto, Y.Polivanov tomonidan Toshkent so'zining "тож(и)кент" tarzda etimologiya qilinishi tarixiy jihatdan ham, lingvistik jihatdan ham mavjud emas, deb bilgan.

Ma'lumotlarda keltirilishicha, 30-yillarning boshlaridan deyarli barcha turkiy

tillarning alifbolari, imlolari singarmonizmga moslab tuzilgan. Keyinchalik davr mafkurasi, siyosiy tazyiqi tufayli bu hodisa o'zbek adabiy tilidan chiqarilgan.

Singarmonizm, unlilar to'g'risidagi bahs-munozaralarga 1934-yil 7-yanvarda Toshkentda otgan Til-imlo konferensiyasi yakun yasagan.

³ Xudoyberdiyev J. "O'zbek adabiy tilidan singarmonizmning chiqarilishi". Monografiya. T. 2024. 115-224-b.

⁴ Xudoyberdiyev J. "O'zbek adabiy tilidan singarmonizmning chiqarilishi". Monografiya. – Toshkent. 2024. 18-b.

⁵ Yuldasheva D. O'zbek tilida ish yuritish. – Samarqand. 2021. 8-b.

Anjumanda yangi imlo qoidalari to'g'risida yana Otajon Hoshim ma'ruzasi tinglangan. Muzokarlarda Shokirjon Rahimiy, Faxri Kamol, Sobirjon Ibrohim, Avloniy, G'oz Olim va boshqalar qatnashgan. Konferensiyada tasdiqlangan yangi imlo qoidalarida unilar soni 6 ta (a, o, u, i, e) qilib belgilangan, singarmonizm yangi sharoitda yo'qolib borayotganligi alohida ta'kidlangan. O'z MIK prezidiumining 1934-yil 13-martdagi qarori bilan tasdiqlangan mazkur imlo qoidalaridan keyin o'zbek tilining yozuv tizimida singarmonizm aks ettirilmagan, 9 ta unli tovushdan 3 tasi qisqartirilib, 6 ta qilib belgilangan va bu hodisalar o'zbek adabiy tilining ulkan ijobiy yutug'i sifatida baholangan⁶.

Hujjatlarning "bepoyon yurt"ning barcha nuqtalarida faqat rus tilida yuritilishi, qariyb 130 yil davomida hukm surgan mustamlakachilik munosabatlari va tazyiqlar natijasida o'zbeklar yurtida asrlar davomida shakllangan ish yuritish va hujjatchilik sohasida uzilish yuz berishiga olib keldi. Ish yuritish borasidagi an'analar davom etmay qoldi. Eng achinarlisi, o'zbek tili o'z nomi bilan ataladigan respublikada bir chekkaga surib qo'yildi. Rus tilini bilish baynalmilallik belgisi qilib qo'yilgani holda o'zbek tilini bilish, unda gapirishni talab etish esa millatchilik deb hisoblanadigan darajaga yetdi.

Keyingi yillarda mazkur masalasidagi qarashlar ham turlicha bo'lib, uning tilimizdagi o'rni va roli haqidagi munozaralar hozirgacha davom etib kelayotgani bu masalaga hanzugacha to'liq yechim topilmaganidan darak beradi.

Ba'zi olimlar singarmonizمنى chuqur o'rganish, undan foydalanish tarafdori bo'lsalar, ayrimlari bu hodisani keskin rad etadi, uni qayta tiklashga ehtiyoj yo'qligini isbotlashga harakat qiladi.

Masalan, X.Doniyorov, Q.Mahmudov singari olimlar singarmonizمنى joriy qilish tarafdori bo'lib, bir necha marta maqolalar e'lon qildilar. X.Doniyorov singarmonizm qonuni, uning o'zbek tili tarixidagi o'rni, o'zbek adabiy tilining singarmonistik ukldli tildan singarmonizmsiz tilga qanday qilib aylanib qolgani kabi masalalar o'zbek tilshinosligida yetarli darajada o'rganilmaganligini alohida ta'kidlagan. Q.Mahmudov: "Hozirgi o'zbek adabiy tili mumtoz adabiy tilimizning fonetik qonunlariga rioya qilsa, qardosh turkiy tillarga yanada yaqinlashgan bo'lamiz" degan qarashni ilgari suradi.

Yuqoridagi mulohazalarga qarshi keskin fikrlarni ham kuzatamiz. Jumladan, S.Otamirzayeva: "O'zbek adabiy tilida singarmonizمنى tiklashning iloji ham, unga ehtiyoj ham yo'q. Til o'z mexanizmidan yaroqsiz sifatida chiqqan vositani qabul qilmaydi"⁸, "O'zbek adabiy tilida singarmonizمنى tiklashning nazariy tomondan ham, amaliy tomondan ham iloji yo'q, unga ehtiyoj ham yo'q"⁹ deb yozadi. E.Umarovning qator ishlarida singarmonizm o'zbek adabiy tiliga sun'iy ravishda kiritilganligi, rus olimlari tomonidan joriy etilganligi, o'zbek tilidagi unli tovushlar miqdori, ularni tavsiflashdagi noto'g'ri talqinlar haqidagi fikrlari mutaxassislar tomonidan qo'llab-quvvatlanmadi. Aksincha, olim qarashlarining to'g'ri emasligi bir necha bor aniq dalillar asosida ilmiy jihatdan isbotlab berildi.

O'zbek dialektologiyasi masalalari bilan shug'ullanib, qator tadqiqotlar yaratgan, hatto o'zbek tilidagi singarmonizمنى yo'qolib borishini asoslashga harakat qilgan Sh.Shoabdurahmonovning 1998-yilda e'lon qilgan "O'zbek tilida singarmonizm" nomli maqolasida qadimgi turk, oltoy, tuva, xakas, to'falar, ozarbayjon, turkman, tatar, boshqird, qozoq, qirg'iz, uyg'ur, yoqut va o'zbek tillaridagi bir qancha so'zlarni keltirib, ularda singarmonizm saqlangani, turkiy tillardan biri bo'lgan o'zbek tilida ham bu hodisa amal qilishini ta'kidlaydi: "O'zbek tili uch komponentli til bo'lib, uning paydo bo'lishi va shakllanishida shu ush komponent (qarluq, o'g'uz va qipchoq lahjalari) barobar ishtirok etgan. O'zbek tilining qarluq lahjasining o-lovchi shahar shevalarida va bu shevalar tayanch bo'lgan o'zbek adabiy tilida singarmonizm hodisasi

chegaralangan; ammo o'g'uz va qipchoq lahjalari, shuningdek, qarluq lahjasining a-lovshi shevalarida singarmonizm qonuniga amal qilinadi... Nihoyat shuni aytish kerakki, o'zbek adabiy tili yozuvida singarmonistik moslashuv ifodalanmasa ham, talaffuzda ma'lum darajada amal qilib turibdi. Bu hol barcha aglyutativ tillarga xos bo'lgan, so'zni tashkil etuvchi va unga o'ziga xos ohang beruvchi fonetik hodisa-singarmonizm til va uning egalari mavjud ekan, saqlanib qolaveradi."¹⁰.

O'zbek tili fonetikasini uzoq yillar davomida o'rgangan M.Mirtojiyev ham o'zbek tilining ayrim shahar shevalaridan tashqari barcha shevalarda ushbu qonuniyat mavjudligini e'tirof etgan.

1960-yillardan keyin ham olimlar singarmonizm masalasida qarashlarini davr matbuotida berib borilgan. Jumladan, F.Abdullayev "Alisher Navoiy asarlari tilida unli tovushlar uyg'unligi masalasiga doir", A.Mahmudov "Tilda singarmonizm, urg'u va tovush sistemasining o'zaro munosabati", I.Qo'chqortoyev, A.Hojiyev, O.Yoqubov, N. Mahmudov, E.Begmatov, M.Mirtojiyev, A.Jabborov, A.Rafiyev, A.Madvaliyev. "Tilimiz jozibasining tilsimi" E.Umarov "Kim haq...?", "Singarmonizm nima?", Sh.Shoabdurahmonov "O'zbek tilida singarmonizm", S.Otamirzayeva "A" yumshoqmi yo qattiq..? (Umumturkiy bir masala xususida), J.Xudoyberdiyev "Masalaning tarixiga qaraylik", M.Safarov "Tilshunoslikdagi bir bahsli qarash haqida", B.Mengliyev, I. Azimov "Jadidlar o'zbek tilidagi unli qatida" kabilar

XULOSA. Yuqorida ta'kidlab o'tilganidek, rasmiy ravishda o'zbek adabiy tilidan singarmonizمنى chiqarilgani va unli tovushlarni ifodalaydigan harflar sonining to'qqiztadan oltitaga tushirilganiga salkam yuz yildan oshayotganiga qaramay hozirgi kunda ham bu masala mutaxassislar o'rtasida qizg'in munozaralarga sabab bo'lmoqda. Ushbu masalaga oid qarash hozir ham turlicha ekanligini J.Xudoyberganov tahlilida quyidagicha beradi: "Bu borada mavjud qarashlar umumlashtiriladigan bo'lsa, asosan ikki xil fikr bildirilganligini kuzatish mumkin:

1. Singarmonizm ko'pchilik shevalarimizda mavjud, shu bois uni tiklash, unli tovushlarni ifodalash uchun to'qqizta harfni qabul qilinsin.

2. Singarmonizمنى tiklashga, unli tovushlarni ifodalash uchun to'qqizta harf olishga ehtiyoj yo'q, bular tildan tabiiy ravishda chiqib ketgan¹¹.

Har ikki qarash tarafdorlari o'z fikrlarini asoslashda turli dalillar keltirishgan, maqolalar e'lon qilishgan, anjumanlarda chiqishlar qilishgan. Mustaqillik yillarida M.Qurbonova, Sh.Bobomurodova, T.Tog'ayev, K.Kadirov, N.Yangiboyev, I.Ermatov tadqiqotlarida 20-yillardagi o'zbek tili, imlosi, alifbosi masalalariga munosabat, "Chig'atoy gurungi" faoliyati, uning o'zbek tili grammatikasini yaratishdagi xizmatlari tahlil qilingan. Ushbu ishlarda singarmonizm hodisasini o'zbek tilidan chiqarish masalasi o'rganilmagan. I.Azimovning doktorlik dissertatsiyasida singarmonizm masalasiga to'xtalangan, o'rinni fikrlar aytilgan.

O'zbek shevalari fonetikasi, leksilogiyasi va morfologiyasini singarmonizmsiz o'rgatish va o'qitish mumkin emas. Dastlab, bu jarayon haqida M.Qoshg'ariy turkiy tillarning o'zak tabiatiga qarab qo'shimchalarning qattiq, yumshoqlikda farqlanganligini ta'kidlagan. Qipchoq lahjasida til tarixidagi ohangdoshlikning har uch holati mavjud. Tanglay uyg'unligida o'zak va qo'shimchadagi til oldilik va til orqalik holati nutqda qulaylik bois saqlanib qolgan: тиш+тиң-тишининг; кол+дың-кулнинг, әкәси, тағасы, ағасы, сынды, тынды, көзүм, қолүм (қолым, көзім), сөзүм (сөзім) төзүм, ұлүм (ұлым) каби.

Qipchoq lahjasida ayrim holatda lab ohangdoshligi buzilishi mumkin, lekin tanglay uyg'unligi nutqda to'liq saqlanadi.

⁶ Xudoyberdiyev J. "O'zbek adabiy tilidan singarmonizمنى chiqarilishi". Monografiya. – Toshkent. 2024, 18-b.

⁷ Махмудов Қ. Тил яқинлиги – дил яқинлиги // Фан ва турмуш, 1996, № 4. – Б. 14-15.

⁸ Отамираева С. Сингармонизمنى тиклаш шартми? // Ўзбекистон адабиёти ва санъати, 1996 йил 19 январь.

⁹ Отамираева С. "А" юмшоқми ё қаттиқ // Фан ва турмуш, 1998, № 1, –Б. 30-31.

¹⁰ Шоабдурахмонов Ш. Ўзбек тилида сингармонизм // Ўзбек тили ва адабиёти. 1998, № 4. –Б. 23, 25.

¹¹ Xudoyberdiyev J. "O'zbek adabiy tilidan singarmonizمنى chiqarilishi". Monografiya. – Toshkent. 2024, 18-b.

B.To'ychiboyev, B.Hasanovlarning fikricha: "Odatda, ohangdoshlik odisasi nutqda qulaylikni ta'minlash, talaffuzda bir me'yorni yuzaga keltirishda muhim o'rin tutadi. Shu bilan birga talaffuzdagi o'sha me'yor nutqda ma'lum bir musiqa, ohangni shakllantirishni yuzaga keltirishga yordam beradi.

Adabiyotlar ro'yxati:

1. Mazkur maqolalarning asl namunalari J.Xudoyberdiyevning "O'zbek adabiy tilidan singarmonizmning chiqarilishi" monografiyasining ilova qismida berilgan. T. 2024. 115-224-b.
2. Yuldasheva D. O'zbek tilida ish yuritish. – Samarqand. 2021, 8-b.
3. Xudoyberdiyev J. O'zbek adabiy tilidan singarmonizmning chiqarilishi. Monografiya. – Toshkent. 2024, 18-b.
4. Maхмудов Қ. Тил яқинлиги – дил яқинлиги // Фан ва турмуш, 1996, № 4. –Б. 14-15.

O'zbek adabiy tilida ham ohangdoshlik qonuniyati aksariyat amal qiladi"¹².

Biz ham shevashunos sifatida singarmonizm tarafdorimiz. Turkiy xalqlarni birlashtiradigan mazkur hodisa, adabiy tilda saqlanmagan, yo'qolib ketgan deguvchilarga Sh.Shoabdirahmonov ta'kidlaganidek, bu tilda so'zlashuvchi xalq bor ekan singarmonizm ham yashayveradi.

5. Отамирзаева С. "А" юмшоқми ё қаттиқ // Фан ва турмуш, 1998, № 1, –Б. 30-31.
6. Отамирзаева С. Сингармонизмни тиклаш шартми? // Ўзбекистон адабиёти ва санъати, 1996 йил 19 январь.
7. Тўйчибоев Б., Ҳасанов Б. Ўзбек диалектологияси дарслиги. – Тошкент. 2004, - Б. 78-79.
8. Шоабдурахмонов Ш. Ўзбек тилида сингармонизм // Ўзбек тили ва адабиёти. 1998, № 4. –Б. 23, 25.
9. 1921-йил январда bo'lg'on birinchi o'lka o'zbek Til va imlo qurultoyining chiqarg'on qarorlari. –Toshkent. 1922. –Б. 35-36.

¹² Тўйчибоев Б., Ҳасанов Б. Ўзбек диалектологияси дарслиги. – Тошкент. 2004, - Б. 78-79.